

I.YUSUPOV HÁM M.SEYTNIAZOV LARDIŇ POEMALARINDA ANADIPLOSISLERDIŇ KÓRKEMLIK XÍZMETI

Sh.U.Sayimbetov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori*
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı

Tayanch soʻzlar: poema, anadiplosis, badiiy vazifa, lirik qahramon, obyektiv personaj, soʻz intonatsiyasi, his-tuygʻu.

Ключевые слова: поэма, анадиплосис, художественная задача, лирический герой, объективный герой, интонация слова, эмоция.

Key words: poem, anadiplosis, artistic task, lyrical hero, objective hero, word intonation, emotion.

Kirisiw. Qaraqalpaq poemalarında qollanılğan sóz qaytalaw usılınıń ayrıqsha bir túri anadiplosis bolıp tabıladı. Poemalarda súwretlengen anadiplosisler haqqında sóz etpesten aldın bul qaytalaw usılına teoriyalıq sıpatlama berip, olardıń sırtqı forması hám jasalıw ózgeshelikleri tuwralı qısqasha ayıp ótsek, maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlardıń sholıw. Rus ádebiyatı enciklopediyasında tákirarlawdıń bul túri tuwralı: «Anadiplosis (grech. udvoenie (ekige asırıw yamasa kóbeytiw S.Sh.)). Qosıq qatarındaǵı sońǵı sózlerdiń, keyingi qatardıń basında qaytalanıwı» [3:30] dep teoriyalıq túsiniqler berilgen. Anadiplosiske tán bolǵan bul sıyaqlı pikirler ádebiyattanıwǵa tiyisli terminler sózligi hám ádebiyat teoryyasına baylanıslı baspadan shıǵarılǵan kóplegen miynetlerde de ayıp ótilgen. Máselen, rus ádebiyattanıwshıları L.I.Timofeev hám S.V.Turaevlar tárepinen dúzilgen «Ádebiyattanıwdıń terminler sózligi»nde: «Anadiplosis (grekshe, ekige asırıw, kóbeytiw, ekewlew), palilogiya menen birdey spiral qaytalaw bolıp, onda gáp yaki qatardıń aqırındaǵı sóz, sońǵı qatardıń basında tákirarlanadı» [7:14] – dep kórsetilgen bolsa, ózbek ádebiyattanıwı terminleriniń russha-ózbekshe sózliginde: «Anadiplosis birinshi qatardıń aqırında kelgen belgili bir sózdiń ekinshi qatardıń basında tákirarlanıp keliwi» [9:29] degen túsiniqler ayılǵan. Sonday-aq, bunday pikirler ádebiyat teoretigi D.L.Karpovtıń [2:92] miynetinde de sóz etilgen. Al, rus ádebiyattanıwshısı E.Ya.Fesenko óz miynetinde anadiplosisti «stık (alıp ketiw, qospa, tutas)» dep atap kórsetip, olarǵa «qatar sońında qaytalanǵan sózdiń keyingi qatar basında tákirarlanıwı» [5:168-169] degen anıqlama bergen. Anadiplosis usılındaǵı qaytalawǵa E.Ya.Fesenko sıyaqlı ózbek ádebiyattanıwshısı E.Xudoyberdiev te tutas qaytalaw («stık») sıpatında qarap, «Ádebiyattanıwǵa kirisiw» kitabında «bazıda belgili bir sózler birinshi qatardıń aqırında kelip, ol ekinshi qatardıń basında qaytalanadı. Bunday qaytalaw tutas tákirar dep atalatuǵınlıǵın» [8:151] ayıp ótken. Ózbek ádebiyattanıwshısı T.Boboev bolsa, ádebiyat teoryyası máseleleri boyınsha basıp shıǵarılǵan miynetinde, anadiplosisti «Radd ul aruz il-al-ibtido» degen atama menen atap kórsetken hám onıń da «birinshi qatar aqırındaǵı sózdiń ekinshi qatar basında keliwi» [1:364] arqalı jasalatıwınlıǵın bildirgen. Demek, joqarıda ayıp ótilgen miynetlerge súyengen halda, anadiplosis «tutas qaytalaw» hám «Radd ul aruz il-al-ibtido» atamaları menen de júritiledi. Degen menen, olar bunday hár qıylı atamalar menen atap kórsetilse de, prozada gáplerdiń, poeziyada belgili bir qosıq qatarınıń aqırında bayanlanǵan sózlerdiń sońǵı gáptiń yamasa qosıq qatarınıń basında tákirarlanıp keliwi arqalı jasaladı, degen pikirge kelemiz. Qaraqalpaq poemaları misalında aytatuǵın bolsaq:

1. Men esleymen kózlerińdi,

Kózlerindey kiyiktiń,

Adresim ózgerildi...

Qaytaman ğoy súyiklim! [4:254]

2. Ensin maqsetimiz sol ğoy haslında,

Sol ğoy jırlap kewil sherim tarqarım.

Biraq búgin qolǵa qálem alǵanda,

Tek te bul emes ğoy meniń aytarım [6:36] dep bayanlanǵan T.Mátmuratovtıń «Sadıqlıq» poemasına tiyisli birinshi misalda da, M.Seytniazovtıń «Ámiw, Aral meniń ómirimde» poemasına alınǵan ekinshi qosıq shuwmaǵında da, birinshi hám ekinshi qatarlardaǵı astı sızılǵan sózler anadiplosisler bolıp tabıladı. Bul misallardan belgili bolıp turǵanıday, qosıq qatarlarında anadiplosis usılında tákirarlanǵan sózlerdiń sesleri yamasa qosımtaları belgili dárejede ózgerip te qaytalanadı ya bolmasa olar hesh qanday ózgeriske ushıramastan-aq tákirarlanadı. Sonday-aq, anadiplosiste tek ğana qosıq qatarlarınıń eń aqırındaǵı sóz emes, al, ayırım jaǵdaylarda onnan aldın kelgen sóz de, sońǵı qatarda qaytalanıwı múmkin.

Talqılaw hám nátiyjeler. Qaraqalpaq ádebiyatında poema janrın rawajlandırıwǵa salmaqlı úles qosqan shayırlar I.Yusupov hám M.Seytniazovlardıń poemalarında anadiplosisler maqsetli qollanılıp, poemalar ushın zárúrli bolǵan kórkemlik wazıypalardı atqarǵan. Bul shayırlardıń poemalarında anadiplosistiń tiykarǵı kórkemlik xızmetlerinen biri sıpatında onıń qosıq qatarların bir-biri menen baylanıstırıwda áhmiyetli orın iyelegenligin, sonıń menen birge, qosıq ırǵaǵına da belgili dárejede tásir jasaw arqalı qatarlarda bayanlanǵan qaharman sózleriniń ózine tán intonaciya menen ayılıp, oqlıwın támiyinlegenligin ayıp ótiwimizge boladı. Degen menen, poemalarda súwretlengen anadiplosislerdiń kórkem-poetikalıq xızmetleri bular menen sheklenip qalmastan, mánisi hám mazmunı boyınsha da hár qıylı wazıypalardı atqarǵan. Máselen:

A, sen be? Ássalam, ustaz alasar!

Otırmısań ele oylarǵa talıp?

Bilemen, kóp qızıq oylar sende bar,

Sende bar sabırlı juwas danalıq [10:118]

I.Yusupovtıń «Dala ármanları» poemasına alınǵan bul qosıq shuwmaǵında anadiplosis úshinshi hám tórtinshi qatarlarda qollanılıp, ol sol qatarlardı óz ara baylanıstırıw menen birge, mánilik jaqtan lirikalıq qaharmanın alasar qus haqqında úshinshi qatarda ayıp baslaǵan oy-pikiriniń tórtinshi qatarǵa dizbeklestiriliwine hám onıń ele de anıqlastırılıp, tolıqtırılıwına óz járdemin tiygizgen.

I.Yusupov penen M.Seytniazovlardıń poemalarında qollanılǵan anadiplosislerdiń ózine tán ózgesheliklerinen biri, olar poemalarda turmıs haqıyqatlıǵın tásirli etip ashıp beriwge túrtki jasaǵan. Sonıń menen birge, lirikalıq

qaharman hám obektiv personajlardıń sóz etken oy-pikirleriniń dawamlılıǵın támiyinlep, pikir mazmunınıń anıǵıraq ashıp beriliwine járdemlesken. Máselen:

Sóytip júrgeninde tań atqan edi,

Tań attı, nurlı tań, bir ájayıp tań.

Qápesteǵı búlbıl: «azatsañ» dedi

Hám máńǵı qutıldıń qullıq torınan [10:9]

I.Yusupovtıń «Aktrisanıń ıǵbalı» poemasına tiyisli bul shuwmaqtaǵı birinshi qatar sońında bayanlanǵan «tań atqan» sóz dizbegi ekinshi qatar basında anadiplosis usılında qaytalanıp, qosıq qatarların bir-birine baylanıstırıw menen birge, sózlerdiń intonaciyasınıń kúsheytiwge tásir jasaǵan. Sonday-aq, ol shayırdıń (lirikalıq qaharman) ótken XX ásir basında xalıqtıń social-jámiyetlik ómirin pútkilley ózǵertip jibergen jańa zaman haqqındaǵı oy-pikirleriniń dawamlılıǵın támiyinlep, turmıs haqıyqatlıǵın simvolikalıq kóriniste tásirli etip ashıwǵa óz járdemin tiygizgen bolsa, shayırdıń «Dala ármanları» poemasındaǵı:

Geologlar dala Robinzonları,

Ómiri izleniw sayaxat gúres.

Shayır shıǵar deymen olardıń bári,

Olar túnep ketken jer tegin emes [10:97] – degen qatarlarda «olardıń» hám «olar» sózleriniń tákirarlanıwınan payda bolǵan anadiplosis, qatarlardı óz-ara baylanıstırıp ǵana qoymastan, lirikalıq qaharman tárepinen sóz etilgen Ústirttiń tilsimli shól dalasınıń sırların ashıwǵa qatnasqan geologlar haqqında aytqan oy-pikirlerdiń mazmunın tolıqtırıp, tereńlestiriwge de kómeklesken.

I.Yusupov poemalarında qollanılǵan anadiplosis tek ǵana ishki oy-pikirdiń kórkemlik penen súwretleniwine emes, al, belgili bir waqıya-hádiyselerdiń izbe-iz anıq sóz etiliwine de járdemlesken. Máselen:

Bir biyikten kórip turdım sıǵalap,

Tas úńgirge kirdi seni arqalap.

Seni taslap bekkem qulıp urdı da,

Gúbirlesip turdı da,

Taǵı tarttı bir tóbeni jaǵalap [10:175]

Shayırdıń «Joldas muǵallım» poemasına alıp kórsetilgen bul qosıq shuwmaqında poema qaharmanı Tileptiń tilinen bayanlanǵan «seni» anadiplosisi, jawız xalıq dushpanlarınıń Gúljandı (muǵallım jigit Orazdıń súygen qızı) basqınshılıq jolı menen qolǵa túsirgennen keyin, onı Orazdan jasırıp, úńgirge qamap qoyǵan qılmıslarınıń izbe-iz sóz etiliwin támiyinlegen. Kórip ótkenimizdey, I.Yusupovtıń poemalarında hár qıylı mánilik wazıypalardı atqarǵan anadiplosisler, jasalıwı hám qollanıwı ózgeshelikleri boyınsha qosıq qatarlarındaǵı eń sońǵı sózdiń tákirarlanıwı arqalı súwretlenbesten, kóbinese, onnan aldın kelgen sózdiń keyingi qatarla qaytalanıwı arqalı bayan etilgen.

Ádebiyatlar

1. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2002.
2. Карпов Д.Л. Введение в литературоведение. – Ярославль: ЯрГУ, 2015.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Глав. редактор и составитель А.Н.Николюкин. – Москва: «Интелвак», 2001.
4. Mátmuratov T. Saylandı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019.
5. Фесенко Э.Я. Теория литературы. – Москва: Академический проект; Фонд Мир, 2008.
6. Seytniyazov M. Bir ǵapım bar. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.
7. Словарь литературоведческих терминов. Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. – Москва: «Просвещение», 1974.
8. Xudoyberdiev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: «Sharq», 2008.

Kórkem qaytalawdıń anadiplosis usılı M.Seytniyazovtıń «Ámiw, Aral menıń ómirimde» poemasında da sheber qollanılǵan. Bul poemadaǵı anadiplosisler de, birdey mánilik formalarda súwretlenbesten, hár qıylı kórkemlik xızmetlerdi atqarǵan. Degen menen, «Ámiw, Aral menıń ómirimde»gi anadiplosis, I.Yusupovtıń poemalarınan parıqlı túrde, kóbirek qosıq qatarındaǵı eń keyingi sózlerdiń sońǵı qatarlıń basında tákirarlanıwı menen ajırılıp turadı:

Meniń aytajaǵım úlken bir dárya

Dáryam kanal bolar, yaki jap bolar.

Meyli, kewlimdegini eteyin járiya,

Salma bolsadaǵı úlken ǵap bolar [6:33]

Shayır poemasına alınǵan bul qosıq qatarlarınan kórinip turǵanıday, anadiplosis birinshi qatarlıń sońında kelgen «dárya» sóziniń ekinshi qatarla qaytalanıwı arqalı jasalǵan. Nátiyjede, usı anadiplosis járdeminde lirikalıq qaharmanıń Ámiwdárya haqqında dáslepki qatarla sóz etip baslaǵan oy-pikirleri dawam etilip, qatarlardaǵı pikirler óz-ara baylanıstırılǵan. Usılayınsha, M.Seytniyazovtıń «Ámiw, Aral menıń ómirimde» poemasında súwretlengen anadiplosisler, shayırdıń Ámiwdárya tuwralı aytıp ótken pikirleri bayanlanǵan jerlerde, ásirese, bul dáryanıń ótmishte tolıp-tasıp, aǵıp turǵan ózine tán qúdiretin kórkem sáwlelendiriwshi oy-keshirmeler sóz etilgen orınlarda sheber qollanılǵan. Máselen:

Al, bizler dayımnıń qayıǵı menen,

Kóship ketip qaldıq áne sol túnde.

Qonıstan ayırdı bizdi suw degen,

Suw degen qorqınısh edi ol kúnde [6:42]

Bul qosıq qatarlarında «suw degen» sóz dizbeginiń qaytalanıwı arqalı jasalǵan anadiplosis, birinshiden, qosıqtıń úshinshi hám tórtinshi qatarların óz ara baylanıstırıp xızmetin atqarǵan, ekinshiden, qaytalanǵan sózdiń mánisin ótkirlestirip, suw apatshılıǵınan jábirlengen qaharmanıń muńlı oy-keshirmeleriniń tásirli bayanlanıwın támiyinlegen, úshinshiden, dáryanıń ótken ásirde tasqınlap aqqan kúsh-qúdiretiniń kóz aldımızda sáwlelendiriliwine járdemlesken.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, I.Yusupov penen M.Seytniyazovlardıń poemalarında súwretlengen anadiplosisler kórkem sóz iyeleriniń niyetine baylanıslı zárúrli orınlarda ǵana qollanıwı, tiykarınan, olar qosıq qatarların bir-biri menen birlestiriwge hám lirikalıq qaharman menen obyektiv personajlardıń tilinen sóz etilgen oy-keshirmelerdiń dawamlılıǵın támiyinlewge xızmet etken. Sonıń menen birge, poemalarda anadiplosisler, sózlerdiń intonaciyasınıń kúsheytiwge de belgili dárejede tásir jasap, subyektiv tuyǵısezimlerdiń hám ayırım obyektiv waqıya-hádiyselerdiń kórkemlik penen sáwlelendiriliwine de járdemlesken.

9. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: «O'qituvchi», 1979.

10. Yusupov I. Tumaris hám basqa poemalar. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1974.

РЕЗЬЮМЕ. Maqolada takrorlash usulining anadiplosis turi haqida so'z yuritiladi. Anadiplosislarga nazariy tushunchalar berilib, ularning I.Yusupov bilan M.Seytniyazovlarning poemalarida qo'llanilish xususiyatlari va badiiy vazifasi ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается метод повтора анадиплосис. Приводятся теоретические положения анадиплосиса, раскрываются особенности его применения и художественные задачи в поэмах И.Юсупова и М.Сейтниязова.

SUMMARY. The article examines the method of repetition of anadiplosis. Theoretical provisions of anadiplosis are presented, the features of its application and artistic tasks in the poems of I.Yusupov and M.Seitniyazov are revealed.

ТҮН ХӘМ ҚАРАҢҒЫЛЫҚ ОБРАЗЛАРЫНЫҢ РОМАНЛАРДА СҮҮРЕТЛЕНИҮЙ

Т.Сейтниязов – еркин излениуши

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, табиат, бадий тасвир, вакт, маҳал, кун, тун.

Ключевые слова: литература, природа, изобразительное искусство, время, сезон, день, ночь.

Key words: literature, nature, art, time, season, day, night.

Кирисиў. Тәбиятты сүўретлеў ямаса пейзажлық образлар арқалы кешки, түнги мезгилди аңлатыўдың да бир неше усылы бар екенин көриўге болады. Бир кешки пайытты бир неше атама менен атаўға болатуғынын романлардағы текстлерде ушырасады. Түнги ўақыт жұлдызлар, олардың түрлери, ай хәм басқа да аспан денелери арқалы аңлатылады. Аспан денелериниң жайласыў орны да түнги ўақытты аңлатады. Бул арқалы автордың да жұлдызлар ҳақындағы билими, тәжирийбеси көринип қалады. Қараңғылықтың түсиў басқышлары да үлкен әҳмийетке ийе. Мәселен, қараңғылық түсип баслаўын геўгим, ымырт, иңир деген сөзлер менен аңлатады. Бул жағынан қарақалпақ тилиниң лексикасының бай екені көринеди. Биз бир қанша текстлерди таллаў арқалы сутканың бундай мәҳалин билдириў усылларын үйренемиз.

Методлар. Кешки мезгилди көбирек қуяштың батыўы хәм қараңғылықтың түсе баслаўы менен аңлатыў көркем әдебиятта қәлиплескен сүўретлеў усылы. Бирақ бунда қуяш та, қараңғылық та тек мезгилди аңлатып қалмастан, шығарма сюжетиниң буннан былай да раўажланыўына тәсирин тийгизеди.

Талқылаў хәм нәтийжелер. «Күн дегендей күн де жоқ еди, ғарры сонда «Қуяштың буншелли қанқызыл из қалдырып батыўын қара! Аمانы жоқ, хәр күни усылай қанға шомылып шығып, қанға шомылып батады!... Хәр күни қанша қыршын жан қыйылып атыр, солардың көпирип атырған бийгүна қанларының сағымы бул!» («Шырашылар», 13-бет) Негизинде қуяштың қып-қызыл болып батыўы тәбияттың ең әжайып көринислериниң бири. Тәбиятты көркем дәрек сыпатында танып, оны көркем образға көширетуғынлар бул көринистен эстетикалық талғам пайда етеди. Мәселен, пейзажлық картина сызатуғын художниклер бул көринистен шебер пайдаланады. Бирақ, жоқарыдағы текстте бул көриниске басқаша мазмун жүклеген. Халқымызда қуяштың қып-қызыл болып батыўы «қай жерлерде дур адам адамды өлтирип, олардың қырмызы қаны ағып атыр», деген түсиник бар. Романда бул Ещан ғаррының сөзи менен жеткериледи: «Аманы жоқ, хәр күни усылай қанға

шомылып шығып, қанға шомылып батады!... Хәр күни қанша қыршын жан қыйылып атыр, солардың көпирип атырған бийгүна қанларының сағымы бул!» Ещан ғаррының бундай ойға берилиўи тосыннан емес, ол дәўирде Советлер хәкимиятын орнатыў ушын «Қызыллар» келип оларға қарсы шыққан «Ақлар» менен урыс жүргизип, хәр адым сайын бийгүна адамлардың қаны төгилип атырған еди. Әне, усы хәдийселер Ещан ғаррыны да тынышына қоймас, оның жалғыз улы Доцан да қызыллар қатарына кирип урысларға қатнасып атырғанлықтан да ол усы ойларға бериледи.

Әтирапқа қараңғылық түсиў басқышлары қарақалпақ тилинде жүдә пәкизе етип сүўретленеди. Рус тилинде «сумерки» деген сөз бар. Бул түсиник қарақалпақ тилинде «гейгим, ымырт, иңир» деген сөзлер менен бериледи. Демек, буннан қандай жуўмақ келип шығуы мүмкин? Бириншиден, бул қарақалпақ тилиниң лексикалық хоры бай екенін көрсетеди. Екиншиден, халқымыз әзелден тәбият хәдийселерин жүдә дыққат пенен бақлап барған. Мәселен, қуяш батып жаңа қараңғы түсип баслаған, бирақ еле «анадай жердеги» адамды көриў мүмкин болған мәхәл гейгим деп аталады. Қараңғылық буннан да қойыўласып жаныңа келген адамды ғана көре алатуғын мәхәлди ымырт деген сөз бенен аңлатады, ал әтирапқа қараңғылық толық шөгип, бирақ еле тастай қараңғы басланбастан алдыңғы мәхәлди иңир деп атайды. Биз енди ымырт жабылыў процессиниң сүўретлениўиниң үш түрли басқышын көрип өтемиз.

«Ымырт түсип баратырғанда бул шыра жағыў ушын дәскелерин алып, қайығына минип атырғанда я жергиликли халыққа, я орысқа усамайтуғын бир жаралы адам келип, арғы жағаға өткерип таслаўды жалынып өгинди. Ғарры буның қызыллардан екенін кийиминен абайлады» («Шырашылар», 11-бет)

Жоқарыдағы текстте ымырт жаңа түсип атырған мәхәл сүўретленеди. Демек, геўгимнен сәл аўысыңқыраған мәхәл. Енди көп өтпей әтирапты қараңғылық ийелейтуғын болғанлықтан да Ещан ғарры (ол шырашы) шыраларын жағыўға таярлап атырған